१०

248sk10

काव्यशास्त्रप्रवेशः- ३

प्रस्तावना

अलङ्कारशास्त्रीयपदपरिचयावसरे काव्यात्मनः रसस्य उत्कर्षकाः गुणालङ्काररीतयः उल्लेखयोग्या भवन्ति। अस्मिन् पाठे गुणस्वरूपं गुणभेदाः, रीतिस्वरूपं रीतिभेदाः, अलङ्कारस्वरूपम् अलङ्कारभेदाः च वर्ण्यन्ते। अलङ्कारभेदवर्णनावसरे केषाञ्चिद् बहुलतया प्रसिद्धानाम् अलङ्काराणां सोदाहरणं प्रतिपादनम् अस्मिन् पाठे विहितम्। ततः काव्यस्य सौन्दर्याधायकं भवति छन्दः। अतः छन्दसः सामान्यं स्वरूपम्। तस्मिन् प्रसङ्गे पद्यस्वरूपं पद्यभेदाश्च वर्णिताः। ततः केषाञ्चित् छन्दसां सोदाहरणं प्रतिपादनम् अस्मिम् पाठे विहितम्।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान् -

- गुणस्वरूपं गुणभेदांश्च जानीयात्
- रीतिस्वरूपं रीतिभेदांश्च जानीयात्।
- अलङ्कारस्वरूपम् अलङ्कारभेदांश्च जानीयात्।
- केषाञ्चित्प्रसिद्धानाम् अलङ्काराणां लक्षणानि जानीयात्।
- पद्यस्वरूपं पद्यभेदांश्च जानीयात्।
- केषांञ्चित् छन्दसां लक्षणानि जानीयात्।

१०.१) गुणस्वरूपम्

काव्यस्य उत्कर्षहेतवः भवन्ति गुणालङ्काररीतयः। अत एवोक्तं दर्पणकारेण -

“उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः॥” इति।

काव्यस्य गुणाः शौर्यादिवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत्, रीतयः अवयवसंस्थानविशेषवद् भवन्ति। ते हि देहेन इव शब्दार्थात्मककाव्यस्य आत्मभूतस्य रसस्य उत्कर्षका भवन्ति। अत एव ते काव्यस्यापि उत्कर्षहेतवः।

गुणाः शौर्यादिवत् भवन्ति। अर्थाद् आत्मनः उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्यादयो यथा गुणपदवाच्या भवन्ति तथैव काव्ये प्राधान्यं भजमानस्य रसस्य धर्माः माधुर्यादयः रसव्यञ्जकपदसन्दर्भस्य काव्यस्य उपयोगिनः सन्तः गुणा भवन्ति। अत एवोक्तं दर्पणे गुणलक्षणम् -

"रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा। गुणाः" इति।

गुणाः त्रयः भवन्ति - **माधुर्यम्, ओजः प्रसादः** चेति।

क) माधुर्यम् - माधुर्यस्य लक्षणं तावत्-

"चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते।" इति।

चित्तस्य सहृदयहृदयस्य द्रवीभावमयः गलितप्रायत्वरूपः ह्लादः दुःखेन अग्रस्तः यः आनन्दविशेषः स मार्धुर्यगुणः भवति। अयं गुणः वाल्मीकिकालिदासादीनां काव्येषु दृश्यते। सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्ते च अयं गुणः क्रमाद् अधिकतया भासते। रेफडकारादिश्रुतिकटुवर्णरहिता वर्गान्त्यवर्णसहिततद्वर्गीयवर्णोपेता समास-त अल्पसमासा च मधुरा रचना एतस्य गुणस्य अभिव्यक्तौ निमित्तं भवति। यथा-

अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः।

जनयन्ति मुहूर्यूनामन्तःसन्तापसन्ततीम्॥इति।

अत्र प्रथमभागे वर्गस्थेन अन्तिमवर्णेन ङकारेण सहितः तद्वर्गीयः गकारः, द्वितीयभागे च वर्गस्थेन अन्तिमवर्णेन नकारेण सह तद्वर्गीयः तकारः माधुर्यस्याभिव्यक्तौ कारणम्।

ख) ओजः - ओजोगुणस्य लक्षणं तावत्-

"ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते।" इति।

सहृदयानां वीरादिरसास्वादसमये द्रवीभावप्रतिकूलचित्तविस्तारात्मकं दीप्तत्वम् ओजः भवति। वीरबीभत्सरौद्रेषु रसेषु क्रमशः गुणस्यास्य आधिक्यं भवति। अस्य गुणस्याभिव्यक्तिः श्रुतिकटुवर्णैः दीर्घसमासपदैः महाप्राणाक्षरैः सम्यग् भवति। यथा -

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।

स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः॥इति।

अत्र श्रुतिकटुवर्णानां ञ्च द्भु इत्यादीनां सम्मलेनात् दीर्घसमासपदानां सत्त्वाच्च ओजोगुणस्य सम्यगभिव्यक्तिर्भवति।

ग) प्रसादः - प्रसादस्य लक्षणं दर्पणे तावत् -

"चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च॥"इति।

अनलः यथा शुष्कम् इन्धनं शीघ्रं व्याप्नोति तथैव यः गुणः चित्तं शीघ्रं व्याप्नोति स प्रसादः इत्यच्यते। अयं प्रसादः सर्वेषु रसेषु रचनासु च वर्तते। श्रुतिमात्रेण अर्थबोधकाः शब्दाः प्रसादगुणस्य अभिव्यक्तौ निमित्तम्। उदाहरणं यथा-

सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः।
बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि॥इति।

एवं समासेन गुणः वर्णितः।

पाठगतप्रश्नाः – १

१. काव्यस्य उत्कर्षहेतवः के भवन्ति।
२. गुणादयः कथं काव्यस्य उपकारकाः।
३. गुणस्वरूपं किम्।
४. कति गुणस्य भेदाः, के च ते।
५. माधुर्यस्य लक्षणं किम्।
६. माधुर्यस्याभिव्यक्तौ किं निमित्तम्।
७. माधुर्यगुणः केषु रसेषु भासते।
८. माधुर्यस्य एकमुदाहरणं देयम्।
९. ओजसो लक्षणं किम्।
१०. ओजसः अभिव्यक्तौ किं निमित्तम्।
११. ओजोगुणस्य केषु आधिक्यं भवति।
१२. ओजसः एकमुदाहरणं देयम्।
१३. प्रसादस्य लक्षणं किम्।
१४. प्रसादस्याभिव्यक्तौ किं निमित्तम्।
१५. प्रसादस्य एकमुदाहरणं देयम्।

१०.२) रीतिस्वरूपम्

रीतयः अवयवसंस्थानिवशेषवत् इति आदावेव प्रतिपादितम्। इदानीं का नाम रीतिः इति चेदुक्तं दर्पणे -

"पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्। उपकर्त्री रसादीनाम्" इति।

शरीरे यथास्थानम् अवयवसन्निवेशविशेषवद् शब्दार्थशरीरे काव्ये माधुर्यादिगुणव्यञ्जकवर्णानां सन्निवेशो भवति रीतिः, सा परम्परया रसादीनां पोषिका भवति। एवं सा रीतिः दर्पणानुसारेण चतुर्विधा - वैदर्भी, गौडी पाञ्चाली लाटिका चेति। ध्वनिकारादीनाम् अभिप्रायेण तिस्र एव रीतयः, लाट्या नास्ति प्रयोजनम्। तथाप्यत्र तु दर्पणदिशा सामान्यतः चतसृणां परिचयः प्रदीयते।

क) वैदर्भी - माधुर्यगुणस्य अभिव्यञ्जकैः वर्णैः सुकुमारबन्धात्मिका समासरहिता स्वल्पसमाससहिता या रचना सा वैदर्भी रीतिः। तथाहि दर्पणे -

"माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते॥" इति।

अर्थात् बाहुल्येन कोमलवर्णाः भवेयुः। एषा माधुर्यगुणाभिव्यञ्जकत्वात् शृङ्गारकरुणादिषु प्रयोक्तुं योग्या। यथा उदाहरणं-

लताकुञ्जं गुञ्जन् मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन्।
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि॥इति।

ख) गौडी - ओजःप्रकाशकैः वर्णैः समासबहुला उद्भटा पदयोजना भवति गौडी। अत उक्तं दर्पणे-

"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः। समासबहुला गौडी" इति।

क्रोधादिप्रधानेषु रौद्रादिरसेषु इयं प्रयुज्यते। यथा -

विकचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः
सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः।
प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा-
रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्षः॥इति।

ग) पाञ्चाली - गौडीवैदर्भ्योः व्यञ्जकातिरिक्तैः वर्णैः, पञ्च षट् वा समस्तानि पदानि यत्र स बन्धः पाञ्चाली भवति। तथाहि दर्पणे -

"वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः। समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता।" इति।

अत्रोदाहरणं तावत् -

मधुरया मधुबोधितमाधवीसमृद्धिसमेधितमेधया।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे॥ इति।

घ) लाटिका - लाटिका रीतिस्तु दर्पणकाराभिमता। तथाहि दर्पणे तल्लक्षणम् -

"लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरे स्थिता।" इति।

अत्रोदाहरणं तावत् -

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनाम्
उदयगिरवनालीबालमन्दारपुष्पम्।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि॥ इति।

एवं सामान्यतो रीतयः प्रोक्ताः।

पाठगतप्रश्नाः – २

१६. रीतिस्वरूपं किम्।
१७. कति रीतेः भेदाः, के च ते।
१८. वैदर्भीरीतेः लक्षणं किम्।
१९. वैदर्भीरीतेः एकमुदाहरणं देयम्।
२०. गौडीरीतेः लक्षणं किम्।
२१. गौडीरीतेः एकमुदाहरणं देयम्।
२२. पाञ्चालीरीतेः लक्षणं किम्।
२३. पाञ्चालीरीतेः एकमुदाहरणं देयम्।
२४. लाटिकारीतेः लक्षणं किम्।
२५. लाटिकारीतेः एकमुदाहरणं देयम्।
२६. लाटिकारीतिः केषां मते नास्ति।

१०.३) अलङ्कारस्वरूपम्

काव्यस्य उपकर्षकेषु अलङ्कारः अन्यतमो भवति। स हि कटककुण्डलादिवद् भवति। यथा हि कटकुण्डलादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिण आत्मनः सौन्दर्यं वर्धयन्ति तथैव शब्दार्थात्मककाव्यस्य शोभाकराः अलङ्काराः तद्द्वारा काव्यात्मनः रसस्य उत्कर्षका भवन्ति। अलङ्कारलक्षणं दर्पणे-

"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।
रसादीनुपकुर्वन्तस्तेऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्॥"इति।

अलङ्क्रियते अनेन इत्यलङ्कारः इति बहवो वामनादय आलङ्कारिकाः चिन्तयन्ति। स हि अलङ्कारः काव्यशरीरभूतयोः शब्दार्थयोः लोकोत्तररमणीयतायाः सम्पादकः।

शब्दार्थयोः वैचित्र्याद् अलङ्कारः द्विविधः - शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारश्चेति। केचन आलङ्कारिकाः शब्दार्थालङ्कारः इति तृतीयं पक्षमपि समुद्भावयन्ति। अनुप्रासादयः शब्दालङ्काराः उपमारूपकादयः अर्थालङ्काराश्च भवन्ति। तेषु केचन अलङ्कारा अधः प्रस्तूयन्ते -

क) शब्दालङ्कारः - यस्मिन् अलङ्कारे शब्दस्य प्राधान्यं भवति सः अलङ्कारः शब्दालङ्कारः इत्युच्यते। शब्दालङ्कारेषु अनुप्रासः यमकम् वक्रोक्तिश्चात्र वर्ण्यते -

१) अनुप्रासः - स्वरवर्णानां वैषम्ये सत्यपि व्यञ्जनवर्णानां यत् चमत्कारि साम्यं तदेव अनुप्रासालङ्कारः। तल्लक्षणं यथा दर्पणे-

"अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येपि स्वरस्य यत्।" इति।

स्वरवर्णानां तथा वैचित्र्यं न जनयति। अतः लक्षणे स्वरसादृश्यं न स्वीकृतम्। यथा अत्रोदाहरणं तावत् -

आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान्।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥इति।

पदे पदे, मन्दमन्दं, पावनः पवनः इत्यादौ व्यञ्जनवर्णानां साम्याद् अनुप्रासालङ्कारः। स चानुप्रासः पञ्चविधः – छेकानुप्रासः, वृत्यनुप्रासः, श्रुत्युनप्रासः, अन्त्यानुप्रासः लाटानुप्रासः चेति। तेषां विशेषाध्ययनाय साहित्यदर्पणः द्रष्टव्यः।

२) यमकम् - अर्थे सति स्वरव्यञ्जनसमूहस्य पृथगर्थकस्य तेनैव क्रमेण आवर्तनं भवति यमकम्। तथाहि लक्षणमाह विश्वनाथः -

"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।

क्रमेण तेनैवावृत्तिः यमकं विनिगद्यते॥" इति।

स्वरव्यञ्जनसमूहस्य क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिच्च निरर्थकत्वं भवति। तदेव प्रतिपादयितुं लक्षणे सत्यर्थे इति पदं प्रयुक्तम्। अत्र उदाहरणं तावत् -

"नवपलाश-पलाश-वनं पुरः स्फुटपराग-परागत-पङ्कजम्।

मृदुल-तान्त--लतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोहरैः॥" इति।

अस्मिन् श्लोके पलाश-पलाश, सुरभिं सुरभिम् इति स्वरव्यञ्जनसमूहस्य आवर्तनद्वयस्य सार्थक्यमस्ति। लतान्त-लतान्त इत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वमस्ति। परागपराग इत्यत्र द्वितीयस्य निरर्थकता भवति। एवमत्र स्वरव्यञ्जनसमूहस्य तनैव क्रमेण आवर्तनाद् यमकालङ्कारः।

३) वक्रोक्तिः - वक्रोक्त्यलङ्कारस्य लक्षणं प्राह विश्वनाथः साहित्यदर्पणे -

"अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेत् यदि।

अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा॥" इति।

अन्यस्य वक्तुः अन्यार्थकं अन्यतात्पर्यबोधकं वाक्यम् अन्यः श्रोता यदि श्रुत्वा श्लेषेण काक्वा वा अन्यथा वर्णयति तदा सा वक्रोक्तिः नामालङ्कारः। भिन्नकण्ठध्वनिः काकुः इत्युच्यते। सा वक्रोक्तिः सामान्यतः श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति द्विविधा भवति। तत्रोदाहरणं यथा -

"के यूयं, स्थल एव सम्प्रति वयम्, प्रश्नो विशेषाश्रयः,

किं ब्रूते विहगः, स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः।

वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कीदृक् स्मरो वर्तते

येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव योषिद्भ्रमः॥" इति।

अत्र वक्ता के यूयम् इति वक्ता पृच्छति। तदा श्रोता के इत्यस्य जले इत्यर्थं श्लेषेण कल्पयति। ततः कथयति - स्थले एवं वयं सम्प्रति इति। तत्र विरक्तः प्रथमवक्ता कथयति - प्रश्नो विशेषाश्रयः इति। अर्थाद् व्यक्तिविशेषमाश्रित्य प्रश्नः। श्रोता श्लेषेण विः इत्यस्य विहगपरकत्वं शेष इत्यस्य चानन्तपरकत्वं गृहीत्वा कथयति- किं ब्रूते स विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः इति। एवम्प्रकारेण श्लेषेण वक्तुः अन्यतात्पर्यकस्य वाक्यस्य अन्यतात्पर्यकत्वेन श्रोत्रा अत्र कल्पनाद् वक्रोक्तिरलङ्कारः। एवं सामान्यतया शब्दालङ्कारत्रयं प्रस्तुतम्।

ख) अर्थालङ्कारः - अर्थवैचित्र्यात् यः अलङ्कारः भवति सः अर्थालङ्कारः। अर्थालङ्कारेषु प्रवेशाय उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्तः, समासोक्तिः इत्येते अर्थालङ्कारा अत्र प्रस्तूयन्ते -

१) उपमा - अर्थालङ्कारेषु सादृश्यमूलकानाम् अलङ्काराणां जननी भवति उपमा। तस्या लक्षणं दर्पणे प्रस्तुतम् -

"साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः।" इति।

वाक्यैक्ये वाक्यस्य एकत्वे सति द्वयोः उपमानोपमेययोः मध्ये अवैधर्म्यं विरुद्धधर्मोक्तिशून्यं वाच्यम् अभिधया प्रतिपाद्यं यत् साम्यं साधारणधर्मरूपसादृश्यं तदेव उपमा। ययोः सादृश्यं गृह्यते तत्र यस्य सादृश्यम् तद् उपमानम्। यत्र सादृश्यं तच्च उपमेयं भवति। यथा मुखं चन्द्र इव। चन्द्रस्य सादृश्यम् अतः चन्द्र उपमानम्। मुखे सादृश्यम् अतः मुखम् उपमेयं भवति।

अत्र लक्षणे वाच्यमिति पदस्य उपादानात् रूपकालङ्कारस्य निरासः। यतो रूपके साम्यं व्यङ्ग्यं भवति। एवमेव अवैधर्म्यम् इति पदेन व्यतिरेकस्य निरासः। कारणं हि व्यतिरेके साधर्म्येण सह वैधर्म्यमपि उच्यते। वाक्यैक्ये इति पदस्य उपादानाद् उपमेयोपमायाः निरासो भवति। यतो हि उपमेयोपमायां वाक्यद्वयं भवति। द्वयोः इति पदोपादानाद् अनन्वयस्य निरासः, तत्र एकस्यैव साम्यकथनात्।

अस्यालङ्कारस्य पूर्णोपमा लुप्तोपमा इति भेदद्वयमस्ति। यस्याम् उपमायां उपमेयम् उपमानं साधारणधर्मः सादृश्यवाचकश्च अभिधया प्रतिपाद्यते सा पूर्णोपमा भवति। एवम् अंशचतुष्टयसम्पन्ना पूर्णोपमा। पूर्णोपमाया उदाहरणं तावद् -

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥इति।

अत्र वागर्थौ इत्युपमानम्, पार्वतीपरमेश्वरौ इत्युपमेयम्, इवेति सादृश्यवाचकशब्दः सम्पृक्तत्वरूपः साधारणधर्मो वर्तते इति पूर्णोपमा।

यस्याम् उपमायाम् उपमेयम् उपमानं साधारणधर्मः सादृश्यवाचकश्च इत्यंशचतुष्टये एकस्य द्वयोः त्रयाणां वा अनुपादानं भवति सा लुप्तोपमा। अत्रोदाहरणं यथा -

मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्॥इति।

अत्र यथाक्रमम् आनन्दयति, कोमलः, मधुराः, कठिनमिति साधारणधर्मवाचकानां शब्दानाम् अनुपादानात् लुप्तोपमा। सा च श्रौती आर्थी इत्यादिभेदेन बहुविधतां याति। तत्सर्वं दर्पणादिषु द्रष्टव्यम्।

२) रूपकम् - अभेदप्रधानो भवति रूपकालंकारः। तल्लक्षणं तावद् दर्पणे -

"रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे।" इति।

अपह्नवो नाम प्रकृतगोपनम्। निरपह्नवे गोपनरहिते विषये उपमेये रूपितस्य उपमानस्य आरोपात् सादृश्यातिशयमहिम्ना अभेदेन वर्णनाद् रूपकालङ्कारः। अर्थात् रूपकालङ्कारे उपमानोपमेययोः अभेदः प्रतिपाद्यते। मुखं चन्द्र इव इत्युपमा, मुखं चन्द्रः इति रूपकम्। अत्रोदाहरणं यथा -

पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः॥ इति।

अत्र त्रैलोक्यम् हरिबाहवः इत्युपमेयद्वयम्। मण्डपः स्तम्भाः इत्युपमानद्वयम्। अत्र त्रैलोक्यमेव मण्डपः, हरिबाहवः एव स्तम्भाः इति अभेदेन वर्णनाद् रूपकालङ्कारः। तच्च रूपकं परम्परितं निरङ्गं साङ्गं चेति भेदेन त्रैविध्यं याति। विशेषतया भेदज्ञानाय दर्पणादिग्रन्था द्रष्टव्याः।

३) उत्प्रेक्षा - सम्भावनात्मकः उत्प्रेक्षालङ्कारः। तस्य लक्षणं तावद् दर्पणे-

"भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना।" इति।

प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य परात्मना सदृशतया उपकल्पितार्थरूपेण सम्भावना भवति उत्प्रेक्षा। मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायः इव इत्यादयः उत्प्रेक्षावाचकाः भवन्ति। तदुदाहरणं यथा-

ज्ञान मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।

गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव॥इति।

अत्र प्रस्तुतेषु गुणेषु सप्रसवत्वस्य सम्भावनाद् उत्प्रेक्षालङ्कारः। गुणानां सप्रसवत्वं न हि वास्तविकम्।

अस्यालङ्कारस्य वाच्या प्रतीयमाना इत्यादयः भेदाः सन्ति। तेषां ज्ञानाय दर्पणादिग्रन्था द्रष्टव्याः।

४) दृष्टान्तः – दृष्टान्तालङ्कारः तु समर्थ्यसमर्थकभावमूलकः अलङ्कारः। साहित्यदर्पणे दृष्टान्तालङ्कारस्य लक्षणं प्राह-

"दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्॥"इति।

द्वयोः वाक्ययोः मध्ये सधर्मस्य समानधर्मविशिष्टस्य वस्तुनः सामान्यधर्मस्य प्रतिबिम्बनं प्रतिबिम्बभावेन वर्णनं भवति दृष्टान्तालङ्कारः। प्रतिबिम्बनं नाम प्रणिधानगम्यं भवति साम्यम्। अर्थाद् अभिधया सादृश्यं न बुध्यते, अपि तु अवधानेन गम्यते। यथा अत्रोदाहरणम् -

"अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्।

अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला॥" इति।

अविदितगुणा अपि सत्कविभणितिः कर्णेषु मधुधारां वमति इति वाक्यस्य समर्थनम् अनधिगतपरिमला अपि हि मालतीमाला दृशं हरति इति वाक्यं समर्थकं भवति। वाक्यद्वये वमनम् हरणञ्च इति साधारणधर्मद्वयम्। अत्र सादृश्यवशादेव सामान्यधर्मयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावो विद्यते इति दृष्टान्तालङ्कारस्य लक्षणसमन्वयः।

५) समासोक्तिः – कविराजः विश्वनाथः साहित्यदर्पणनामके ग्रन्थे समासोक्त्यलङ्कारस्य लक्षणं प्राह –

"समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः॥" इति।

समानेन कार्येण लिङ्गेन विशेषणेन वा प्रस्तुते विषये अन्यस्य अप्रस्तुतस्य वस्तुनः विषयस्य यत्र व्यवहारसमारोपः सा समासोक्तिः। अत्रोदाहरणं यथा -

"असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः।

अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः॥" इति।

यस्य जयेच्छा न पूर्णा तादृशस्य नीतिज्ञस्य पुरुषस्य रमणीसम्भोगस्य स्पृहा कथं सम्भवति इति प्रथमवाक्यार्थः। अत्र प्रस्तुतः नायक नायिका च। द्वितीयस्य च वाक्यस्यार्थो भवति सूर्यः अखिलं जगत् अनाक्रम्य सन्ध्यया साकं न मिलति। अस्मिन् श्लोके नायके सूर्यस्य नायिकायां सन्ध्यायाः च व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः। अत्र समारोपे लिङ्गसाम्यं कारणं भवति। रवेः नायकस्य च पुंलिङ्गत्वात् नायके रविव्यवहारस्य, सन्ध्या–नायिकयोः स्त्रीलिङ्गत्वात् नायिकायां सन्ध्याव्यवहारस्य समारोपः भवति।

एवं सामान्येन अर्थालङ्कारपञ्चकं वर्णितम्।

पाठगतप्रश्नाः – ३

२७. अलङ्कारलक्षणं किम्।

२८. अलङ्कारः कतिविधः कानि च।

२९. अनुप्रासस्य लक्षणं किम्।

३०. अनुप्रासस्य कति भेदाः के च ते।

३१. यमकस्य किं लक्षणम्।

३२. यमकस्य उदाहरणं किम्।

३३. सत्यर्थे इति पदं यमकलक्षणे किमर्थम्।

३४. वक्रोक्तेः किं लक्षणम्।

३५. वक्रोक्तेः भेदाः के।

३६. सादृश्यमूलकालङ्कारस्य जननी का।

३७. उपमालक्षणं किम्।

३८. उपमा कतिविधा, के च ते।

३९. पूर्णोपमाया अंशचतुष्टयं किं किम्।

४०. रूपकस्य लक्षणं किम्।

४१. रूपकस्य कति भेदाः के च ते।

४२. उत्प्रेक्षालङ्कारस्य लक्षणं किम्।

४३. दृष्टान्तस्य लक्षणं किम्।

४४. दृष्टान्तस्य उदाहरणं किम्।

४५. प्रतिबिम्बनं नाम किम्।

४६. समासोक्तेः लक्षणं किम्।

१०.४) छन्दस्स्वरूपम्

काव्यस्य अनुशीलनाय छन्दसां ज्ञानम् अनिवार्यम्। तस्य च छन्दसः विकासः सर्वप्रथमं वेदेषु परिलक्ष्यते। छन्दसां ज्ञानं विना वेदमन्त्राः साधु उच्चारयितुं न शक्यन्ते। अतो वेदस्योपकारकतया इदं पादस्थानीयं भवति वेदाङ्गम्। किं नाम छन्दः इति चेदाम्नातम् ऐतरेयारण्यके - "मानवान् पापकर्मभ्यः छादयन्ति छन्दांसि इति छन्दः।" इति। व्याकरणाचार्यस्य महर्षेः पाणिनेः मते तु छन्द्-धातोः छन्दःशब्दस्य व्युत्पत्तिः। छन्दांसि यत्रोपनिबद्धानि तत् छन्दःशास्त्रं भवति। अस्य शास्त्रस्य प्रथमग्रन्थः पिङ्गलमहर्षिणा विरचितं पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् इति।

क) पद्यविभागः - छन्दोबद्धं पद्यं हि पादचतुष्टयात्मकं भवति। तच्च पद्यं वृत्तपद्यं जातिपद्यं चेति द्विविधम्। तथाह्युक्तं छन्दोमञ्जुर्याम्-

"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्॥" इति।

अक्षरैः परिगणितं पद्यं वृत्तपद्यम्। मात्रया परिगणितं जातिच्छन्दः। मात्रा त्रिविधा भवति। ताश्च एकमात्रा, मात्राद्वयम् मात्रात्रयञ्च। तत्र ह्रस्वस्य एका मात्रा, दीर्घस्य मात्राद्वयम् प्लुतस्य च मात्रात्रयम्।

वृत्तं समवृत्तम् अर्धसमवृत्तं विषमवृत्तं चेति त्रिविधम्। यस्य वृत्तस्य पादचतुष्टये गुरुलघुक्रमेण समानसंख्यकम् अक्षरं विद्यते तत् समवृत्तम्। इन्द्रवज्रा, मालिनी, वसन्ततिलकम् इत्यादीनि उदाहरणानि। यस्य वृत्तस्य प्रथमपादः तृतीयपादतुल्यः चतुर्थपादः द्वितीयपादतुल्यः तद् अर्धसमवृत्तम्। पुष्पिताग्रा, सुन्दरी, मालभारिणी इत्यादीनि एतस्य उदाहरणानि। यस्य वृत्तस्य पादचतुष्टयं भिन्नाक्षरविशिष्टं भवति तद् विषमवृत्तम्। उद्गता, सौरभकः इत्यादीनि अत्रोदाहरणानि। तथाह्युक्तं छन्दोमञ्जर्याम् -

"समं समचतुष्पादं भवत्यर्धसमं पुनः॥

आदिस्तृतीयवद् यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत्।

भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम्।" इति।

ख) पद्योपकारकाः गणाः - समवृत्तच्छन्दसि ये गणा उपयुज्यन्ते ते अक्षरगणा भवन्ति। ते हि - मगणः, यगणः, रगणः, सगणः, तगणः, जगणः, भगणः, नगणः, गगणः, लगणः इत्येते दश गणाः। एते समवृत्तस्य उपकारका गणा भवन्ति। एतेषु मगणाद् आरभ्य नगणपर्यन्तं ये गणाः ते अक्षरत्रयेण निर्मिता भवन्ति। गगणः लगणश्च एकाक्षरविशिष्टः। अत्र अक्षरशब्दः स्वरवर्णस्यैव बोधकः। छन्दोमञ्जर्यां गणलक्षणानि प्रोच्यन्ते -

"मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।

जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः।" इति।

मगणः त्रिगुरुः। यस्मिन् गणे त्रयः स्वरवर्णाः गुरवः भवन्ति स मगणः।संयोगात् पूर्वं स्वरवर्णः गुरुसंज्ञको भवति। त्रिलघुः नकारः। यस्मिन् गणे त्रयः स्वराः लघवः भवन्ति स स नगणः। भादिगुरुः अर्थात् यस्मिन् गणे आदिः स्वरवर्णो गुरुः, अन्यौ च लघू भवति स भगणः। आदिलघुः यः अर्थात् यस्मिन् गणे केवलं प्रथमवर्णः लघुसंज्ञकः भवति स यगणः। जो गुरुमध्यगतः अर्थात् जगणे मध्यमः वर्णः गुरुसंज्ञकः अन्यौ च लघू स्तः। रलमध्यः अर्थात् रगणे मध्यमः वर्णः लघुसंज्ञकः भवति।सोऽन्तगुरुः अर्थात् सगणे अन्तिमः वर्णः गुरुः भवति अन्यौ लघू च। अन्तलघुस्तः अर्थात् तगणे अन्तिमः वर्णः लघुसंज्ञकः अस्ति आद्यौ गुरू स्तः। गुरुरेको गकारस्तु अर्थाद् गगणे एकः गुरुवर्णो भवति। लकारो लघुरेककः अर्थात् लगणे एक लघुवर्णो भवति। दशानां गणानां चिह्नानि अधः प्रदीयन्ते -

गणस्य नामानि	लक्षणानि	चिह्नानि
मगणः	त्रिगुरुः	ऽऽऽ
नगणः	त्रिलघुः	।।।
भगणः	आदिगुरुः	ऽ।।
यगणः	आदिलघुः	।ऽऽ
जगणः	गुरुमध्यगतः	।ऽ।

रगणः	लमध्यः	ऽ।ऽ
सगणः	अन्तगुरुः	।।ऽ
तगणः	अन्तलघुः	ऽऽ।
गगणः	गुरुरेकः	ऽ
लगणः	लघुरेककः	।

मात्रावृत्तस्य उपयोगिनः गणाः पञ्च भवन्ति – सर्वगुरुः, अन्तगुरुः, मध्यगुरुः, आदिगुरुः सर्वलघुः चेति। तथाह्युक्तं छन्दोमञ्जर्याम् –

“ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः॥”इति।

एते गणाः चतुष्कलाः भवन्ति। चतुष्कला चतुर्मात्रकाः। चतस्रो मात्राः यत्र स गणः चतुर्मात्रकः। सर्वगुरुः नाम यस्मिन् गणे सर्वे वर्णा गुरवः। अन्तगुरुः नाम यस्मिन् गणे अन्तवर्णः गुरुर्भवति, अन्यच्च वर्णद्वयम् एकमात्रिकं भवति। मध्यगुरुः नाम मध्यवर्णो यस्मिन् गणे गुरुः भवति। अन्यच्च लघुवर्णद्वयं भवति। आदिगुरुः नाम यस्मिन् गणे आदिवर्णः गुरुः, अन्यच्च वर्णद्वयं लघु भवति। सर्वलघुः नाम यस्मिन् गणे सर्वे लघवः वर्णा भवन्ति। अत्र एतद् अवधेयम् अस्ति यत् मात्रावृत्ते चतुर्मात्रिकः गणः भवति। तस्मात् प्रत्येकगणे मात्राः चतस्रः इति तु अनिवार्यम्। अत्र सौविध्याय तालिका प्रस्तूयते –

गणः	चिह्नानि	मात्राः
सर्वगुरुः	ऽऽ	चतस्रः
अन्तगुरुः	।।ऽ	चतस्रः
मध्यगुरुः	।ऽ।	चतस्रः
आदिगुरुः	ऽ।।	चतस्रः
सर्वलघुः	।।।।	चतस्रः

मात्रा त्रिविधा भवति – एकमात्रा, मात्राद्वयं मात्रात्रयम्। तत्र एकमात्रिकः ह्रस्ववर्णः, द्विमात्रिकः दीर्घः त्रिमात्रिकः प्लुतश्च। तथाहि प्रोक्तम्–

“एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्॥”इति

ग) लघुगुरुव्यवस्था – गुरुवर्णः कः भवति, लघुवर्णश्च कः भवति इति शङ्का सम्प्रति मनसि

उदेति। छन्दोमञ्जर्याम् एतस्य समाधानाय कारिका –

"सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्।

वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा॥" इति।

अनुस्वारेण युक्तः सानुस्वारः स्वरः गुरुसंज्ञकः। यथा – ग्रामं गच्छति इत्यत्र मकारोत्तरवर्तिनः अकारात् परम् अनुस्वारो वर्तते। अतः अनुस्वारयुक्तत्वात् सः अकारः गुरुः। तत्र अनुस्वारः अवसानस्यापि उपलक्षणम्। तेन अवसाने व्यञ्जनसत्त्वेऽपि लघुः गुरुः भवति। एवमेव विसर्गसंयुक्तः स्वरो गुरुः। यथा रामः इत्यत्र विसर्गात्पूर्वं मकारोत्तरः अकारो गुरुः। एवमेव संयुक्तवर्णात् पूर्वो वर्णो गुरुः। यथा रक्त इत्यत्र क्तेति संयुक्तवर्णात् पूर्ववर्णः रकारोत्तरः अकारः गुरुः। पादान्ते स्थितः लघुवर्णः विकल्पेन गुरुः गुरुवर्णश्च प्रयोजनानुसारं लघुवर्णो भवति।

घ) यतिः – छन्दसि यतिः इत्यस्य महत्त्वं वर्तते। यतिर्नाम जिह्वाया इष्टं विश्रामस्थानम्। सा विच्छेदः विरामो वा वक्तुं शक्यते। तदुक्तं गङ्गादासकविराजेन –

"यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते।

सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया॥" इति।

यतिः छन्दसि सर्वत्र न भवति। पदान्ते यतिः चमत्कारकारिका भवति। पदमध्या चमत्कारं नाशयति। सा यतिः – पादान्ता पादमध्या च। तत्र यथा वंशस्थविलच्छन्दसि पादान्ता यतिः –

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं/

न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम्॥इति।

पादमध्या यतिः यथा मालिनीच्छन्दसि –

सरसिजमनुविद्धं/ शैवलेनापि रम्यं/

मलिनमपि हिमांशोः/ लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति॥ इति।

अत्र 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति छन्दोलक्षणत्वात् पादान्ते यथा यतिः तथैव पादमध्ये अष्टमाक्षरात् परं भवति।

ङ) छन्दांसि – वृत्तं समार्धसमविषमभेदेन त्रैविध्यं याति। तत्र समवृत्तानां पुनः षड्विंशभेदाः सन्ति। समवृत्तच्छन्दस्सु केषाञ्चित् छन्दसां परिचयः अधः प्रस्तूयते –

१) इन्द्रवज्रा – त्रिष्टुप्–छन्दसः एकादशाक्षराणि भवन्ति। अस्य एकः भेदो भवति इन्द्रवज्रा। अस्य लक्षणं तावत् – "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" इति। तौ नाम तगणद्वयं जगौ नाम जगणेन साकं गुरुद्वयम्। यस्य छन्दसः प्रत्येकं पादे तगणद्वयं जगणः गुरुद्वयं च क्रमशः भवति तत् छन्दः इन्द्रवज्रा। अत्र पादान्ता यतिर्वर्तते। तस्योदाहरणं यथा–

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ/

गोष्ठे गि–रिं सव्य–करेण धृत्वा/

रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ।/

यो गोकुलं गोपकुलञ्च सुस्थं/

चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः॥/इति।

अस्य श्लोकस्य चतुर्षु अपि चरणेषु क्रमशः तगणद्वयम्, एकः जगणः, गुरुवर्णद्वयं च वर्तते। एवम् इन्द्रवज्राछन्दसः लक्षणं भवति सङ्गतम्। अत्र सर्वत्र पादान्ता यतिः वर्तते। अतः छन्दोलक्षणे तस्योल्लेखो नास्ति।

२) उपेन्द्रवज्रा – त्रिष्टुप्छन्दसः अयमेकः प्रकारः। उपेन्द्रवज्राच्छन्दसः लक्षणं छन्दोमञ्जर्याम् – "उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा"इति। इन्द्रवज्राछन्दसः प्रथमाक्षरस्य लघौ सति उपेन्द्रवज्रा छन्दो भवति। एवमिन्द्रवज्रायाः प्रथमः गणः तगणः। तस्य प्रथमाक्षरस्य लघौ सत्यां गुरुमध्यगतो जगणः भवति। एवं यस्य छन्दसः प्रत्यकें चरणे क्रमेण जगणः तगणः जगणः गुरुवर्णद्वयं च वर्तते तद् उपेन्द्रवज्राछन्दः। अत्रापि पादान्ता यतिः। तस्योदाहरणं यथा –

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ/

उपेन्द्र–वज्रादि–मणिच्छ–टाभिः/

विभूषणानां छुरितं वपुस्ते।/

स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं/

सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम्॥/इति।

अत्र प्रस्तुते श्लोके प्रतिचरणं क्रमशः जगणः, तगणः, जगणः गुरुवर्णद्वयं च वर्तते। एव उपेन्द्रवज्राच्छन्दसः लक्षणं भवति अत्र सङ्गतम्।

३) **रथोद्धता** – त्रिष्टुभः छन्दसः कश्चिद् भेदः रथोद्धता। तल्लक्षणं छन्दोमञ्जर्याम् – "रात्परैर्नरलगै रथोद्धता"इति। यस्य छन्दसः प्रतिपादं रात् रगणात् परैः नरलगैः नगणेन रगणेन लघुना गुरुणा च वर्णेन विरचिता रथोद्धता। एवं रथोद्धतायां क्रमेण रगणः, नगणः, रगणः, लघुः गुरुश्च भवति। अत्र पादान्ता यतिः।रथोद्धताच्छन्दस उदाहरणं तावत् –

ऽ। ऽ।।। ऽ। ऽ। ऽ/

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना/

संयमः किमिति जन्मतस्त्वया।/

सत्त्वसंश्रयसुखो हि दुष्यते/

कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः॥/इति।

प्रकृतश्लोकस्य प्रत्येकं चरणेषु क्रमेण रगणः नगणः रगणः लघुवर्णः गुरुवर्णश्च वर्तते। एवं सिध्यति रथोद्धतालक्षणसङ्गमनम्।

४) **वंशस्थविलम्** – द्वादशाक्षरात्मकस्य जगतीछन्दस एकः प्रकारः वंशस्थविलम्। तस्य लक्षणं छन्दोमञ्जर्यां – "वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ"इति। यस्य छन्दसः प्रतिपादं क्रमेण जगणः तगणः जगणः रगणश्च भवति तत् वंशस्थविलम्। अत्रापि पादान्ता यतिः। अस्य छन्दस उदाहरणं तावत्–

। ऽ । ऽ ऽ।। ऽ। ऽ । ऽ/

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको/

विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम्।/

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं/

श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत्॥/इति।

श्लोकस्यास्य प्रतिपादं क्रमेण जगणः, तगणः, जगणः रगणश्च वर्तते इति सिध्यति वंशस्थविललक्षणसङ्गमनम्।

५) **वसन्ततिलकम्** – चतुर्दशाक्षरात्मिकायाः शर्कर्याः एकः प्रकारः वसन्ततिलकम्। वसन्ततिलका इत्यस्य नामान्तरम्। तल्लक्षणं छन्दोमञ्जर्याम् – "ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः" इति। तभजाः तगणः भगणः जगणः, जगौ जगणः गुरुवर्णः गः गुरुवर्णः। यस्य छन्दसः प्रतिपादः तगणः,

भगणः, जगणद्वयं गुरुवर्णद्वयं च क्रमेण भवति तत् वसन्ततिलकम्। तस्य यतिः पादान्ता भवति। तस्योदाहरणं तावत–

ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ/

फुल्लं व–सन्तति–लकं ति–लकं व–नाल्याः/

लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति।/

वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो/

यातो हरिः स मधुरां विधिना हताः स्मः॥/ इति।

अस्य प्रतिचरणं क्रमेण तगणः, भगणः, जगणद्वयं गुरुवर्णद्वयं च वर्तते। एवमस्य वसन्ततिलकलक्षणं संगच्छते।

६) **मालिनी** – पञ्चदशाक्षरात्मकस्य अतिशर्करीछन्दसः मालिनीच्छन्दः प्रकारः। मालिनीछन्दसः लक्षणम्– "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति। ननमयययुता इयं मालिनी। अर्थाद् यस्य छन्दसः प्रतिपादं क्रमेण नगणद्वयम्, मगणः, यगणद्वयं च भवति तच्छन्दः मालिनी। भोगिन् इति संख्याष्टकस्य लोक इति संख्यासप्तकस्य बोधकः। एवं प्रतिपादं प्रथमतः अष्टमाक्षरात् परमेका यतिः ततः सप्तमाक्षरात् परमर्थात् पादान्ते एका यतिः। एवमत्र पादमध्या यतिः भवति। एतस्योदाहरणं तावत्–

। । । । । । ऽ ऽ/ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ/

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥इति।

अस्य प्रत्येकं चरणे क्रमेण नगणद्वयं मगणद्वयं यगणद्वयं च वर्तते। किञ्च, अष्टमाक्षरात्परं ततः सप्तमाक्षराच्च परं यतिर्वर्तते। एवं सिध्यति मालिनीछन्दोलक्षणसमन्वयः। एवं केचन समवृत्तच्छन्दांसि अत्र प्रस्तुतानि।

पाठगतप्रश्नाः – ४

४७. छन्दःशास्त्रस्य प्रणेता कः।

४८. छन्दः कीदृशं वेदाङ्गम्।

४९. पद्यस्य किं स्वरूपम्।

५०. पद्यस्य के विभागा भवन्ति।

५१. वृत्तस्य लक्षणं किम्।

५२. वृत्तस्य के विभागाः।

५३. समवृत्तस्य किं स्वरूपम्।

५४. अर्धसमवृत्तस्य किं स्वरूपम्।

५५. विषमवृत्तस्य किं स्वरूपम्।

५६. पद्योपकारकाः गणाः के सन्ति।

५७. मात्राछन्दस उपकारकाणां गणानां नामानि कानि।

५८. गणानां स्वरूपबोधिकां कारिकां लिखत।

५९. लघुगुरुव्यवस्थापरकं श्लोकं लिखत।

६०. यतेः किं लक्षणम्।

६१. यतिः कतिविधा के च ते।

६२. कुत्र यतिः चमत्काराय भवति।

६३. कुत्र यतिः चमत्कारं नाशयति।

६४. इन्द्रवज्राछन्दसो लक्षणं किम्।

६५. उपेन्द्रवज्राछन्दसो लक्षणं किम्।

६६. रथोद्धताछन्दसो लक्षणं किम्।

६७. वंशस्थविलच्छन्दसो लक्षणं किम्।

६८. वसन्ततिलकछन्दसो लक्षणं किम्।

६९. मालिनीछन्दसो लक्षणं किम्।

७०. मालिनीछन्दसि कुत्र कुत्र यतिः।

पाठसारः

काव्यात्मनः रसस्य उपकारकत्वेन काव्यस्योपकारका ये गुणालङ्काररीतयः तेषां स्वरूपमत्र

प्रस्तुतम्। तत्रादौ गुणः वर्णितः। शौर्यादय यथा शरीरिण उपकारकाः सन्तः शरीरस्योपकारका एवमेव माधुर्यादयः शब्दार्थात्मककाव्यस्य आत्मनः रसस्य उपकारकाः सन्तः काव्यस्योपकारकाः सन्ति। गुणस्त्रिविधः– माधुर्यम् ओजः प्रसादश्चेति। तत्र माधुर्यं तु चित्तद्रवीमयभावो भवति। समासरहिता अल्पसमाससहिता वा कटुशब्दवर्जिता रचना तस्य अभिव्यक्तौ निमित्तम्। सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्ते च माधुर्यगुणः क्रमाद् अधिकतया भासते। एवमेव चित्तस्य विस्ताररूप ओजोगुणः। स हि वीरबीभत्सरौद्रेषु रसेषु क्रमशः अधिकं भासते। दीर्घसमासबहुला रचना एतस्याभिव्यक्तौ कारणम्। शुष्केन्धनमिव यः गुणः चित्तं शीघ्रं व्याप्नोति स प्रसादः।श्रुतिमात्रेण अर्थबोधकाः शब्दाः प्रसादस्याभिव्यक्तौ निमित्तम्।

ततः अवयवसन्निवेशविशेषवद् रीतिः वर्णिता। रीतिस्तु दर्पणकारनये त्रिविधा– वैदर्भी गौडी पाञ्चाली लाटिका चेति। परन्तु ध्वनिकारादीनां नये लाटिकारीतिः नापेक्षते। माधुर्यव्यञ्जकवर्णैः अल्पसमासा समासरहिता वा या मधुरा रचना सा वैदर्भी। ओजःप्रकाशकैः वर्णै या उद्भटा रचना सा गौडी। यत्र पञ्च षट् वा समस्तानि पदानि, पूर्वप्रोक्तस्य रीतिद्वयस्य अभिव्यञ्जकान् विहाय वर्णैः या रचना सा पाञ्चाली। लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरे स्थिता। एवं रीतिपरिचयः प्रदत्तः।

ततः कटककुण्डलादिवद् अलङ्कारा वर्णिताः। अलङ्कारः द्विविधः - शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारः च। तत्र शब्दालङ्कारेषु अनुप्रासः, यमकं वक्रोक्तिश्च, अर्थालङ्कारेषु च उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्तः, समासोक्तिः इत्येते अलङ्काराः अत्र वर्णिताः।

वैयाकरणस्य पाणिनेः नये अभिप्रायार्थबोधकात् आनन्दपर्यायभुक्तात् वा छन्द्– धातोः छन्दः शब्दस्य उत्पत्तिः जाता। छन्दोबद्धं पादचतुष्टयात्मकं भवति पद्यम्। तत्र अक्षरपरिगणितं पद्यं वृत्तं, मात्राघटितं पद्यञ्च जातिः इत्युच्यते। वृत्तपद्यस्य उदाहरणानि भवन्ति वसन्ततिलकादयः। जातिच्छन्दस्य उदाहरणानि भवन्ति आर्यादयः इति। वृत्तम् त्रिविधम् – समवृत्तम् अर्धसमवृत्तं विषमवृत्तं चेति। तेषां लक्षणानि उक्त्वा ततः वृत्तस्य उपकारका दश गणाः जातेश्च उपकारकाः पञ्च गणा अत्र वर्णिता। ततः यतिस्वरूपं वर्णितम्। यतिस्तु जिह्वेष्टविरामस्थलं भवति। ततः सानुस्वारो विसर्गश्च इत्यादिकारिकया छन्दसि लघुगुरुव्यवस्था वर्णिता। ततः समवृत्तेषु इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, रथोद्धता, वंशस्थविलं, वसन्ततिलकं मालिनी इत्येतेषां छन्दसां स्वरूपं सोदाहरणं प्रस्तुतमिति पाठस्य सारः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. गुणस्वरूपं गुणभेदान् च वर्णयत।

२. माधुर्यं सोदाहरणं वर्णयत।

३. ओजोगुणं सोदाहरणं वर्णयत।

४. प्रसादं सोदाहरणं वर्णयत।

५. रीतस्वरूपं रीतिभेदान् च वर्णयत।

६. वैदर्भीं सोदाहरणं वर्णयत।

७. गौडीं सोदाहरणं वर्णयत।

८. पाञ्चालीं सोदाहरणं वर्णयत।

९. लाटिकां सोदाहरणं वर्णयत।

१०. अलङ्कारस्वरूपं वर्णयत।

११. शब्दालङ्कारेषु एकस्यालङ्कारस्य लक्षणसङ्गमनं कुरुत।

१२. अर्थालङ्कारेषु एकस्यालङ्कारस्य लक्षणसङ्गमनं कुरुत।

१३. अनुप्रासालङ्कारं वर्णयत।

१४. वक्रोक्तिं वर्णयत।

१५. यमकं वर्णयत।

१६. उपमां सोदाहरणं वर्णयत।

१७. रूपकं सोदाहरणं वर्णयत।

१८. उत्प्रेक्षां सोदाहरणं वर्णयत।

१९. समासोक्तिं सोदाहरणं वर्णयत।

२०. दृष्टान्तं सोदाहरणं वर्णयत।

२१. पद्यस्वरूपं पद्यभेदान् च वर्णयत।

२२. वृत्तस्वरूपं वृत्तभेदान् च वर्णयत।

२३. यतिस्वरूपं वर्णयत।

२४. श्लोकेषु लघगुरुव्यवस्थां वर्णयत।

२५. वृत्तस्य जातेश्च गणान् वर्णयत।

२६. इन्द्रवज्रां सोदाहरणं वर्णयत।

२७. उपेन्द्रवज्रां सोदाहरणं वर्णयत।

२८. रथोद्धतां सोदाहरणं वर्णयत।

२९. वसन्ततिलकां सोदाहरणं वर्णयत।

३०. मालिनीं सोदाहरणं वर्णयत।

३१. गुणाः कीदृशा भवन्ति - क) शौर्यादिवत्, ख) अवयवसंस्थानविशेषवत्, ग) कटककुण्डलादिवत्।

३२. सर्वाधिकतया माधुर्यं कुत्र भासते - क) सम्भोगे ख) करुणे ग) विप्रलम्भे घ) वीरे।

३३. ओजोगुणस्य सर्वापेक्षया आधिक्यं कुत्र – क) वीरे ख) बीभत्से, ग) रौद्रे, घ) शृङ्गारे।
३४. ध्वनिकारस्य मते का रीतिः नास्ति - क) गौडी, ख) पाञ्चाली, ग) लाटिका, घ) वैदर्भी।
३५. रूपकं प्राधान्येन कतिविधम् - क) एकविधम्, ख) द्विविधम्, ग) त्रिविधम्, घ) चतुर्विधम्।
३६. वृत्तं कीदृशम् - क) अक्षरसंख्यातम्, ख) वाक्यसंख्यातम्, ग) पदसंख्यातम्।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. काव्यस्य उत्कर्षहेतवः गुणालङ्काररीतयः भवन्ति।
२. गुणादयः काव्यात्मनः रसस्य उपकारकाः सन्तः काव्यस्य उपकारकाः।
३. गुणस्वरूपं तावद् दर्पणे – “रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा। गुणाः” इति।
४. त्रयः गुणस्य भेदाः - माधुर्यम् ओजः प्रसादः चेति।
५. माधुर्यस्य लक्षणं तावत् – “चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते।” इति।
६. रेफडकारादिश्रुतिकटुवर्णरहिता वर्गान्त्यवर्णसहिततद्वर्गीयवर्णोपेता समास-रहिता अल्पसमासा च मधुरा रचना माधुर्यस्याभिव्यक्तौ निमित्तम्।
७. सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्ते च माधुर्यगुणः क्रमाद् अधिकतया भासते।
८. माधुर्यस्य एकमुदाहरणं तावद् –

अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः।
जनयन्ति मुहूर्यूनामन्तःसन्तापसन्ततीम्॥इति।

९. ओजसो लक्षणं तु – “ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते।” इति।
१०. ओजसः अभिव्यक्तौ श्रुतिकटुवर्णसहिता दीर्घसमासपदोपेता महाप्राणाक्षर-सहिता रचना निमित्तम् अस्ति।
११. वीरबीभत्सरौद्रेषु रसेषु क्रमशः ओजोगुणस्य आधिक्यं भवति।
१२. ओजसः एकमुदाहरणं तावत् –

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः॥इति।

१३. प्रसादस्य लक्षणं तावत् –

“चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च॥”

१४. श्रुतिमात्रेण अर्थबोधकाः शब्दाः प्रसादस्याभिव्यक्तौ निमित्तम्।

१५. प्रसादस्य एकमुदाहरणं तावत् –

सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः।
बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि॥इति।

उत्तराणि-२

१६. शरीरे यथास्थानम् अवयवसन्निवेशविशेषवद् शब्दार्थशरीरे काव्ये माधुर्यादि-गुणव्यञ्जकवर्णानां सन्निवेशो भवति रीतिः, सा परम्परया रसादीनां पोषिका भवति।

१७. रीतेः दर्पणानुसारेण चत्वारो भेदाः - वैदर्भी गौडी पाञ्चाली लाटिका चेति।

१८. वैदर्भीरीतेः लक्षणं तावत्–

"माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते॥" इति।

१९. वैदर्भीरीतेः उदाहरणं तावत् –

लताकुञ्जं गुञ्जन् मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन्।
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि॥इति।

२०. गौडीरीतेः लक्षणं तावत् –

"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः। समासबहुला गौडी" इति।

२१. गौडीरीतेः एकमुदाहरणं तावद् -

विकचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः
सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः।
प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा-
रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्षः॥इति।

२२. पाञ्चालीरीतेः लक्षणं तावत् –

"वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः। समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता।" इति।

२३. पाञ्चालीरीतेः उदाहरणं तावत् –

मधुरया मधुबोधितमाधवीसमृद्धिसमेधितमेधया।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे॥ इति।

२४. लाटिकारीतेः लक्षणं तावत् -

"लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरे स्थिता।" इति।

२५. लाटिकारीतेः एकमुदाहरणं तावत् –

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनाम्
उदयगिरवनालीबालमन्दारपुष्पम्।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि॥ इति।

२६. लाटिकारीतिः ध्वन्यालोककारादीनाम् आनन्दवर्धनादीनां मते नास्ति।

उत्तराणि-३

२७. अलङ्कारलक्षणं तु"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।
रसादीनुपकुर्वन्तस्तेऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्॥"इति।

२८. अलङ्कारः द्विविधः - शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारः च।

२९. अनुप्रासस्य लक्षणं तावत् -

"अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।" इति।

३०. अनुप्रासस्य पञ्च भेदाः। ते तावत्- छेकानुप्रासः, वृत्त्यनुप्रासः, श्रुत्युनप्रासः, अन्त्यानुप्रासः लाटानुप्रासः चेति।

३१. यमकस्य लक्षणं हि -

"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिः यमकं विनिगद्यते॥"इति।

३२. यमकस्योदाहरणं तावत् -

"नवपलाश-पलाश-वनं पुरः स्फुटपराग-परागत-पङ्कजम्।
मृदुल-तान्त--लतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोहरैः॥"इति।

३३. स्वरव्यञ्जनसमूहस्य क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिच्च निरर्थकत्वं भवति इति प्रतिपादयितुं सत्यर्थे इति पदं यमकलक्षणे।

३४. वक्रोक्तेः लक्षणं तावत् -

"अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेत् यदि।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा॥"इति।

३५. वक्रोक्तेः भेदद्वयं श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति।

३६. सादृश्यमूलकालङ्कारस्य जननी उपमा।

३७. उपमालक्षणं तु –

"साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः।" इति।

३८. उपमा प्राधान्ये द्विविधा - पूर्णोपमा लुप्तोपमा चेति।

३९. पूर्णोपमाया अंशचतुष्टयं तावत् - उपमानम् उपमेयं सादृश्यवाचकः साधारणधर्मश्च।

४०. रूपकस्य लक्षणं तु -

"रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे।" इति।

४१. रूपकस्य त्रयो भेदाः। ते च परम्परितं निरङ्गं साङ्गं चेति।

४२. उत्प्रेक्षालङ्कारस्य लक्षणं तावत् -

"भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना।" इति।

४३. दृष्टान्तस्य लक्षणं तु –

"दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्।" इति।

४४. दृष्टान्तस्य उदाहरणं तु -

"अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्।
अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला॥"इति।

४५. प्रतिबिम्बनं नाम प्रणिधानगम्यम्।

४६. समासोक्तेः लक्षणं तु –

"अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।" इति।

उत्तराणि-४

४७. छन्दःशास्त्रस्य प्रणेता पिङ्गलाचार्यः।

४८. छन्दः पादरूपं वेदाङ्गम्।

४९. पद्यस्य चतुष्पादात्मकं भवति।

५०. पद्यस्य विभागद्वयं वृत्तं जातिश्चेति।

५१. वृत्तस्य लक्षणं तावद् - "वृत्तमक्षरसंख्यातम्"इति।

५२. वृत्तस्य त्रयो विभागाः - समवृत्तम् अर्धसमवृत्तं विषमवृत्तं चेति।

५३. समवृत्तस्य स्वरूपं तु - "समं समचतुष्पादम्"इति।

५४. यस्य वृत्तस्य प्रथमपादः तृतीयपादतुल्यः चतुर्थपादः द्वितीयपादतुल्यः तद् अर्धसमवृत्तम्।

५५. यस्य वृत्तस्य पादचतुष्टयं भिन्नाक्षरविशिष्टं भवति तद् विषमवृत्तम्।

५६. पद्योपकारकाः - मगणः, यगणः, रगणः, सगणः, तगणः, जगणः, भगणः, नगणः, गगणः, लगणः इत्येते दश गणाः।

५७. मात्राछन्दस उपकारकाः गणाः तावत् – सर्वगुरुः, अन्तगुरुः, मध्यगुरुः, आदिगुरुः सर्वलघुः चेति।

५८. गणानां स्वरूपबोधिकां कारिकां तावत् –

"मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः।" इति।

५९. लघुगुरुव्यवस्थापरकः श्लोकस्तु –

"सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा॥" इति।

६०. यतेः लक्षणं तु - “यतिर्जिह्वेष्टविरामस्थानम्” इति।

६१. यतिः द्विविधा - पादमध्या यतिः पादान्ता यतिश्चेति।

६२. पदान्ते यतिः चमत्काराय भवति।

६३. पदमध्ये यतिः चमत्कारं नाशयति।

६४. इन्द्रवज्राछन्दसो लक्षणं तु - “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः”इति।

६५. उपेन्द्रवज्राछन्दसो लक्षणं तु - “उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा” इति।

६६. रथोद्धताछन्दसो लक्षणं तु - “रात्परैर्नरलगै रथोद्धता” इति।

६७. वंशस्थविलच्छन्दसो लक्षणं तु - “वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ” इति

६८. वसन्ततिलकछन्दसो लक्षणं तु - “उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति।

६९. मालिनीछन्दसो लक्षणं तु - “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति।

७०. मालिनीछन्दसि अष्टमाक्षरात्परं ततः सप्तमाक्षरात्परम् अर्थात्पादान्ते यतिः।

॥ इति दशमः पाठः ॥